

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԵՆ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

Հանդէս Ամսօրեայ Հայագիտական Ուսումնաթիւթի 1949 տարւոյ Ապրիլ-Դեկտեմբերի միացեալ թիւին մէջ (էջ 1-58) Գեր. Հ. Ն. Ակինեան ընդարձակ յօդուած մը ունի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի մասին, «մահուան 1700 ամեակի առթիւ»։ Այդ յօդուածին մէջ ուշագրաւ մի քանի կէտեր կան որոնց պատշաճ է որ անդրադառնանք։

Ա. — Ազաթանգեղոս. — Մեր հնագոյն պատմիչներէն մին է Ազաթանգեղոս. եւ զլիաւոր կենսագիրը Հայաստանեայց Լուսաւորչին։ Անոր անունով ծանօթ մատենանք 226-326 թուականներու հարիւրամեայ շրջանին համար առաջնակարգ աղբիւր մըն է։ Այժմ տեսնենք թէ ինչ կարծիք ունի Գեր. յօդուածագիրը Ազաթանգեղոսի մասին։

1. — Ազաթանգեղոս «չառ անկատար տեղեկութիւն ունեցած է 226-326 տարիներու քաղաքական և եկեղեցական իրադարձութիւններու մասին։ Իր հազարդած տեղեկութիւնները ոչ ակնառտի, ոչ ժամանակակիցի և ոչ ալ մերժամանակակիցի հաւատաւորներ են. ան ոչ միայն ժամանակագրութեան անհմուտ է, այլ և ժամանակի գաղափարին անտեղեկ» (էջ 10)։

2. — «Մենք կը տեսնենք զինքը [Ազաթանգեղոսը] միջամուխ հիմն է վերբերելու հայոց պատմութեան չէնքը» (էջ 24)։

3. — «Ոչ թէ թագաւորն կամ քաղաքացիքն են զիւարախ մօլեղնոցները, այլ ինքն «Ազաթանգեղոս», որ իր աչքի առջ ունեցած յստակ աղբիւրը մօլեղնաբար կը պղտորէ, ստեղծելու համար եղջերուաքաղներ, անհեղեղ հրէշներ։ Գոնէ կեղծելու արուեստը գիտնար։ Բարեբախտաբար իր անճարակութեամբը պահած է մեզի սկզբնագրէն բառեր, որոնք հնարաւորութիւն կուտան մեզի վերականգնելու բնագիրը գէթ մասամբ։ Թէ հոս սկզբնագիրը զիտմամբ խանդարուած է, ակնյայտի կը տեսնուի. թագաւորը իր զօրքին որսի ժամ

կուտայ. անոնք որսի շունները կ'առնուն իրենց հետ։ Կը հասնին որսավայրը. կ'արձակեն պառականը «խուճապական կը սրբունն, երազազ, թակարդ կը ձգեն, փառական դաշտի վրայ»։ այս նախադասութենէն ետքը լեւել իմաստ ունի «թագաւորը զեռ նոր կառք նստած քաղաքէն դուրս ելլել կ'ուզէր»... Միւս կողմէ թագաւորը կառքով պիտի մասնակցէր որսին» (էջ 38)։

Վերոգրեալ երեք հատուածներու մասին թոյլ տրուի մեզի ներկայացնել մեր նկատողութիւնները համառոտակի։

1. — Ազաթանգեղոսի մասին հնագոյն հեղինակներ Գեր. յօդուածագրէն բոլորովին տարբեր կարծիք ունին։ Ղազար Փարպեցի զայն կը կոչէ «այր բանիբուն զիտութեամբ» և լի ամենայն հրահանգի, ստուգարան ի կարգադրութիւն ճառից և յարմարագիր ի պատմութիւնս ասացուածի իւրոյ» (էջ 2)։ Խորենացի զայն կը ճանչնայ իբրեւ «աջող քարտուղար Տրդատայ» (Բ. կէ)։ Երբ բաղդատենք Տրդատի, Հովհ. սիմէի և Լուսաւորչի մասին Ազաթանգեղոսի ունեցած ծանօթութիւնները Գեր. յօդուածագրին ընդունած ուրիշ հնագոյն հեղինակներու տուածին հետ, ակնյայտ կերպով կը տեսնենք Ազաթանգեղոսի ճշխութիւնը և զերազանցութիւնը։ Եթէ Ազաթանգեղոսի ունեցած տեղեկութիւնները անկատար են, այդ պարագային միւս հեղինակներուն ունեցածները անկատարագոյն են և աղքատագոյն։

2. — Մենք բնաւ չենք տեսներ միտում մը Ազաթանգեղոսի վրայ հիմն ի վերբերելու հայոց պատմութեան չէնքը, ընդհակառակը ան հայոց պատմութեան չէնքին ամենէն հոյակապ յուշարձաններէն մին ճարտարապետած է և լուսաւոր պալատի մը մէջ զետեղած է Հայաստանի Լուսաւորչին յաւերժայն կենդանագիրը։ Հայոց պատմութեան չէնքը հիմն ի վերբերելու ունայնափառ ճիշդ ակներեւ չէ՞ արդեօք Ազաթանգեղոսը դատափետել փորձողին վրայ, որ իր բրիչը կը վերցնէ որ մը եղիլէի, որ մը Խորենացիի, որ մը փաւստոսի, որ մըն ալ Փարպեցիի դէմ, և չի քաշուիր իր զոհերը ամբաստանել իբրեւ քանդիչներ, այն բազմաբախտ անձերը, որոնք հայոց անցեալին լուսաւորման հա-

մար իրենց աչքերուն լոյսն են թափեր այնքան անձնուիրօրէն և ազգասիրաբար:

3. — Գեր. յօդուածագիրը կը կարծէ թէ Ազաթանգեղոսն է որ իր աչքի առաջ ունեցած յստակ աղբիւրը մօլեգնաբար կը պղտորէ, ստեղծելու համար եղջերուաքաղներ, անհեղեղ հրէշներ: Ազաթանգեղոսի վրայ այդպիսի մօլեգնութիւն մը չնշմարեցինք մենք: Այդ երեւոյթը սակայն պիտի չվրիպի աչքէն անոնց որոնք կը կարդան «Քաջ քարտուղարին» դէմ այդ ամբաստանութիւնները մրոտողին անարդար տողերը: Իր առջևի աղբիւրները մօլեգնաբար պղտորելու մրցանակը այն միայն կըրնայ չահիլ որ զիտէ «կեղծելու արուեստը», և ոչ թէ Ազաթանգեղոս, որ զուրկ է այդ զիտութենէն: Դաւով որսորդական արշաւանքի մը նախապատրաստութեան, սքանչելի կերպով նկարագրած է զայն Ազաթանգեղոս, այդ նախապատրաստութենէն յետոյ Տրդատ թագաւոր ճամբայ կ'ելլէ իր կառքով, որ Գեր. յօդուածագիրին անհասկընալի մնացեր է, հակառակ անոր որ թագաւորներու կառքով որսի ելլելը ծանօթ իրողութիւն մըն է Ասորեստանի վեհապետներուն օրերէն առնուազն:

Բ. — Հռիփսիմէ. — Ս. Հռիփսիմէի և իր ընկերուհիներուն մասին Ազաթանգեղոսի գրածները չհանելով Հ. Ն. Ակինեան կ'աշխատի ճարել օտար աղբիւրներ: Տեսնենք թէ ինչեր կ'ըսէ.

1. — «Իր [Հռիփսիմէի] մասին ճշգրտյն տեղեկութիւններ կը գտնեմ օտար աղբիւրներու մէջ»: . . . «Գերի կին մը կ'ապրի» մայրաքաղաքի մէջ (էջ 36):

2. — «Թէ ի՞նչ եղաւ Հռիփսիմէի (և Գայիանէի) բախտը Գրիգոր եպիսկոպոսի գալէն ետքը, չգիտենք» (էջ 42):

3. — «Անոնց վկայաբանութիւնը, զոր տուած է մեզի Ազաթանգեղոս, ցոյց չի տար թէ անոնք քրիստոնէութեան համար նահատակուած են, այլ պարզապէս անոր համար, որ Հռիփսիմէ յանձն չէ առած Տրդատի կին ըլլալ» (էջ 32):

Այս երեք կէտերուն շուրջ ևս ունինք զիտողութիւններ եթէ կը ներուի.

1. — Ո՞ւր են ճշգրտյն տեղեկութիւնները: Մայրաքաղաքի մէջ ապրող գերի կնոջ անունը ի՞նչ է: Ո՞րն է այդ

մայրաքաղաքը: Աղբիւր մը որ այս էական կէտերուն մէջ խակ մուծ է, ի՞նչպէս կրնայ նախապատիւ սեպուիլ Ազաթանգեղոսէն, որ շատ աւելի մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ Հռիփսիմէի և իր ընկերուհիներուն մասին:

2. — Գեր. յօդուածագիրը չի զիտեր թէ ի՞նչ եղաւ Հռիփսիմէի բախտը Գրիգոր եպիսկոպոսի գալէն ետքը: Ազաթանգեղոս մեզի կը հաղորդէ թէ Գրիգորի դեռ վերապի մէջ գտնուած ժամանակ արգէն նահատակուած էր Ս. Հռիփսիմէ: Բայց թէ ի՞նչ եղաւ անանուն գերի կինը, ա՛յդ է որ չենք զիտեր:

3. — Ազաթանգեղոսի տուած վկայաբանութիւնը կը ցուցնէ թէ Հռիփսիմէ և իր ընկերները քրիստոնէութեա՛ն համար նահատակուած են: Սուրբն Հռիփսիմէ յանձն չառաւ Տրդատի կին ըլլալ, որովհետեւ ինքը քրիստոնեայ էր իսկ Տրդատ կռապաշտ (հմտ. նաև Սոփիերք Դ. էջ 22-24, և 39):

Գ. — Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ. — Հ. Ն. Ակինեան մէկ կողմ նետելով Ազաթանգեղոսը իբրև «անհեղեղ հրէշներ» ստեղծող, կու տայ մեզի նորակերտ Գրիգոր եպիսկոպոս մը: Տեսնենք իր աղբիւրները և անոնց համաձայն յերկրուած Գրիգորի կենսագրութեան կարգ մը զլծերը:

1. — Գեր. յօդուածագիրը կ'ըսէ. «Գրիգորի կենսագրութեան համար կը մնայ մեր ձեռքը միակ աղբիւր Փաւստոսի պատմութիւնը» (էջ 47):

2. — «Գրիգոր ծնած է իբր 190 ին» (էջ 54):

3. — «Տրդատ ուղարկեց պատգամաւորութիւն մը կեսարիա, խնդրելու եպիսկոպոս: Այս պատգամաւորութեան մասնակցած էին 16 զլխաւոր նախարարներ» (էջ 55):

4. — Գրիգոր «վախճանեցաւ 249/250 տարւոյն» (էջ 56):

5. — «Ջարմանալի է սակայն այս մէնը, անով որ Գրիգորի ոսկորներու յայտնութիւնը Մանայարք լեռան վրայ և փոխադրութիւնն ի Թորդան կատարուեցան 490/91 ին, Վահանի մարզպանութեան օրերուն» (էջ 54):

6. — «Հեղինակը [Ազաթանգեղոս]

իրբն Գրիգորի վարդապետութիւն ղետեղած է իր Պատմութեան մէջ Մաշտոցի յաճախապատում Ճառերը» (էջ 12)։

Մենք գուրս թողուցինք Գրիգորի գործունէութեան վերաբերող կէտերը որոնք ընդհանրապէս Ագաթանգեղոսէն առնուած են։ Տեսնենք այժմ այս վեց կէտերը։

1. — Փաւստոսի մէջ Գրիգորի մասին տրուած տեղեկութիւնները ունին իրենց արժէքը, բայց Գրիգորի կենսագրութեան մասին մեր ձեռքը միակ աղբիւր Փաւստոսը չենք նկատեր. վասնզի Փաւստոս տեսած է որ իրմէ առաջ ուրիշներ հանգամանօրէն գրած են Գրիգորի պատմութիւնը ինքը հարկ չէ տեսած զանոնք կրկնելու։ Ուրեմն Գրիգորի պատմութեան մասին մեր գլխաւոր աղբիւրն է և կը մնայ Ագաթանգեղոս, այլ անունով «Գրք Գրիգորիսի» (Փարպ. էջ 1)։ Ասկէ զատ ունինք Յ. Ոսկերեքանի հրաշալի ներքողեանը «Յաղագս վարուց և նահատակութեան Ս. Գրիգորի Հայոց Մեծաց Հայրապետի», որ պատմական շատ մը գիծերու մէջ համընթաց է Ագաթանգեղոսի և կը հաստատէ վերջինին տեղեկութեանց ճշգրտութիւնը։

2. — Գրիգորի 190 թուականին ծնած ըլլալը զուրկ է ապացոյցներէ և հակառակ պատմութեան ընդհանուր կազմին և զընացքին։

3. — Կեսարիայէն ուէ եպիսկոպոս մը խնդրելու համար 16 գլխաւոր նախարարներու պատգամաւորութիւն մը կը կարծենք թէ շատ է. իսկ բնական և վայելուչ կը դառնայ նման փառաշուք պատգամաւորութիւն մը ընկերանալու համար մեր ճանչցած պարթևաղն և քաղմաչարչար և հրաշագործ Գրիգորին, զոր կը պանծացնէ Ագաթանգեղոս իրաւամբ։ Չմոռնանք նաև որ ուրիշ առիթներով ալ նման պատգամաւորութիւններ իրենց հետ կը տանին ընտրեալ թեկնածուն։

4. — Գրիգորի վախճանման իբր թուական նշանակուած 250 տարին ալ չի հաշտը իր պատմութեան ընդհանուր կազմին հետ, ինչպէս անհաշտ կը մնար անոր ծննդեան համար նշանակուած թուականը։

5. — Գրիգորի նշխարները գտնուեցան իր մահէն 2-3 տարի վերջ և փոխադրուեցան Թորգան (հմտ. Ազգպ. յօդ. 96)։ Այդ նշխարներու յիշատակութիւնը Ե. զա-

րու կիսուն, Փարպեցիին կողմէ, ծանօթ է Գեր. յօդուածագրին (էջ 54), Գրիգորի Թորգանի մէջ թաղուած ըլլալուն համար է որ հոն կը թաղուին նաև Տրդատ, Արիստակէս, Վրթանէս և Յուսիկ։ Ուրեմն այստեղ ոչինչ կայ զարմանալի, այլ բոլորովին բընական է և հասկնալի։ Բայց կայ յիշաւի զարմանալի բան մը, այն է թէ Գեր. յօդուածագիրը կարեւորագոյն աղբիւրները եւ անոնց հարազատ իմացումները թողած կը հետեւի 1316ին ընդօրինակուած Ժողովածոյքի մը, որմէ կ'իմանայ թէ նշխարաց գիւտը տեղի ունեցած է Վահան Մամիկոնեանի և Ջենոնի ժամանակ։ Այդ օրերուն տեղի ունեցած գիւտը կը վերաբերի Լուսաւորչի թողան Գրիգորիսի (հմտ. Ազգպ. յօդ. 346)։ Ժողովածոյքը կազմողը չփոթ պատմութիւն մը տուած է, որուն հետեւելով յարգելի յօդուածագիրն ալ ինկած է զինքն իսկ զարմացնող հակասութեանց թոհուրոհին մէջ։

6. — Եթէ յաճախապատում Ճառերը Մաշտոցինն էին, ինչու հապա Ե. զարու հայ գրողները դիտողութիւն մը չէին ըրած այդպիսի կոպիտ սխալի մը կամ աղաղակող խարդախութեան մը գէմ։ Գեր. յօդուածագրին այս հաւաստումն ալ խախտու է հիմնովին։

Դ. — Եկեղ. Գաւազանագիրք. — Հ. Ն. Ակինեան տքնաջան պրպտումներով կարգաւորած է հետեւեալ նորանշան Եկեղ. Գաւազանագիրքը.

Գրիգոր	ամս	Լ.	219-249
Մեհրուժան	»	Է.	250-257
Վրթանէս	»	ԺԵ.	258-272
Գրիգորիս	»	ԺԷ.	272-289
Յուսիկ	»	Ձ.	289-294
Փառներսեհ	»	Դ.	294-297
Արիստակէս			298-338
Ներսէս	»	ԼԴ.	338-372

Չոնակ (Մահակ) հակաթ.

Յուսիկ Բ. 373-374 (էջ 27)։

Մեր բոլոր Գաւազանագիրքերուն մէջ Արիստակէս անմիջապէս յաջորդած է Գրիգորի, նոյնիսկ իր հօրը կենդանութեան աւոր գործակից ըլլալով։ Գեր. յօդուածագիրը — առանց հայոց պատմութիւնը հիմն ի վեր բրելու մտադրութեան! — Գրիգորը հե ի հե փոխադրած է Մեհրուժանէն ալ

ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ԵՂԻՇԷ

ԵԻ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ

Ա. ՄԱՍ

ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԵԻ Հ. ԱԿԻՆԵԱՆ

1

Հ. Ն. Ակինեան, Վիեննայի Մխիթարեան միաբան, քաջածանօթ դէմք է հայ բանասիրական աշխարհի մէջ:

Դրեթէ քառասուն երկար տարիներէ ի վեր ան տքնաջան կ'արտադրէ: Վիեննայի Մխիթարեան տպարանի վերջին գրացուցակը զինք կը ներկայացնէ որպէս հեղինակը քսան երեք մեծ ու պզտիկ աշխատութիւններու:

Ան կը գրէ չոգեպինդ արագութեամբ և առանց դադարի, և իր գրութիւնները ուսումնասիրելուդ այն տպաւորութիւնը կը ստանաս թէ այս անխոնջ Հայրը տէրն է ինքնաշարժ գրչի մը, որը համբերատար սպիտակ թուղթի անխոնջ մակերեսին վրայէն այնքան սրընթաց կ'ընթանայ, որ յաճախ — դժբախտաբար շատ անգամ — իր միտքը կարծես չի կրնար հասնիլ իր գրչին ետեւէն:

առաջ, և հօրը ու որդիին միջև տեղ բացած է հինգ աթոռակալներու: Այս հերթիւնեան ճիգը սակայն չենք կարծեր թէ յոգնեցուցած ըլլայ այդպիսի ըմբռնական մարզանքներու վարժ իր բազուկները: Այս կերպով Արիստակէս հայրապետը իր հօրը մահէն 50 տարի վերջ միայն կաթողիկոս կ'ըլլայ, երբ արդէն 92 տարեկան ծերունի մը դարձած ըլլալու էր, և 40 տարի կաթողիկոսութիւն կ'ընէ... կարծենք աւելի գրելու պէտք չկայ, հաստատելու համար թէ այս Գաւազանացանկը իսպառ հակապատմական է և բանասիրական ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնէ:

ՆՈՐԱՅՐ ՎՐԴ. ՇՈՎԱԿԱՆ

Ասիկա թերևս տանելի ըլլար գրական ուրիշ մարդերու մէջ, բայց բանասիրութեան — մանաւանդ հայ բանասիրական ասպարէզի մէջ — պէտք է լինէր ճիշդ հակառակը: Ծրջահայեաց զգուշաւորութեամբ իր քայլերը չափող մտքին՝ գրիչը հետեւելու էր ալ աւելի չափափուն և կըշռադատուած քայլով:

Թերթեցէք վերջին քանի մը տարիներու «Հանգէս Ամսօրեայ»ները և կը տեսնէք թէ իւրաքանչիւր թիւին գրեթէ երեք քառորդը առանձինն կը լեցնէ Հ. Ակինեան:

Շեշտեցինք հայ բանասիրութիւնը, և իրաւացիօրէն: Հայ ժողովուրդի պատմութեան — քաղաքական, ընկերային, եկեղեցական և մշակութային — վերաբերեալ խնդիրները խիստ բարդ են: Առեղծուածային հանգոյցներ կը զիմագրաւեն քեզ, կնճիռներ, որոնք եթէ իրարու չհակասեն իսկ, միոյն կամ միւսին տրամաբանական լուծումը կը բարդացնեն և կը ստիպեն, որ բանասէրը առատ ուղեղի քրտինք թափէ, ճակատի և գրչի քրտինքէն առաջ, որպէսզի կարենայ ըստ կարելւոյն ամենահաւանական, եթէ ոչ ճշգրիտ, եզրակացութեան մը յանդի տրուած հարցի մը մասին:

Բազմադարեան ժամանակաշրջան մը ունինք, գէպքերով, դէմքերով և շարժումներով լի: Մեր դասական մատենագիրներու ձեռագիրները, դարերու ընթացքին բազմահազար ընդօրինակողներու ձեռքերէն անցած ըլլալով, չունին բաղձացուած այն կատարելութիւնը, որը բանասէրին աշխատանքը մի քիչ թեթեւեղէր: Հետեաբար, եթէ բանասէրը կ'ուզէ որ հայ բանասիրութեան իր տալիք լուծման արժէք մը ներկայացնէ, արթնամիտ զգուշութիւնը խստապահանջ առաջնորդ պարտի ունենալ իրեն, և ամէն բանէ վեր, պէտք չէ աճապարէ, նոյնիսկ երբ «նոր» գիւտ մը ըրած է, որը միւս բանասէրներու մատ խածնել պիտի տայ:

Հ. Ներսէս Ակինեանի, որպէս բանասէրի, ի մասնաւորի Մովսէս Խորենացիի և Եղիշէի վերաբերմամբ, մեր այս գրութիւնը, որ խոստացած էինք. 1945 թ. (տես Հայրենիք Ամսագիր, 1945, Յուլիս-Օգոստոս), ուշացուցինք սպասելով իր Եղիշէի մասին գրած երկու հատորներու յաջորդ (և վերջին) գրքին: Սակայն ցարդ սոյն հա-